

dr Jerzy Chelmecki
jerzy.chelmecki@gmail.com

Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie

<http://dx.doi.org/10.16926/zdwfsit.03>

Sport w wychowaniu narodowym Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie w okresie międzywojennym

Streszczenie

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Warszawie wznowiło swoją działalność po I wojnie światowej w 1921 r. Na podstawie zachowanych nielicznych odnalezionych dokumentów autor ustalił działalność czternastu gniazd Towarzystwa w okresie międzywojennym na terenie Warszawy. Trzy z nich należały do klubów o najwyższym poziomie sportu w Polsce. Gniazdo V Grażyna w końcu lat 20. miało najsilniejszą sekcję lekkoatletyczną w kraju. Zawodniczką Grażyny była Stanisława Walasiewicz, złota medalistka Igrzysk Olimpijskich w 1932 r. w Los Angeles. W gimnastyce sportowej wyróżniało się Gniazdo I im. Gen. Henryka Dąbrowskiego i Gniazdo IV im. Czwartaków, w nich wyrosły znane zawodniczki i zawodnicy, uczestnicy igrzysk olimpijskich i najważniejszych w Europie zawodów i pokazów gimnastycznych w okresie międzywojennym.

Słowa kluczowe: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, historia sportu, sport w Warszawie

Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie do 1939 r. cieszy się umiarkowanym zainteresowaniem historyków. Do publikacji podejmujących temat „Sokoła” w Warszawie można zaliczyć opracowania Teresy Drozdek-Małołepszej i Eligiusza Małołepszego, Zdzisława Pawluczuka, Mirosława Ponczka, Jerzego Dżerena i Jerzego Chelmeckiego¹. Opublikowane opracowania

¹ T. Drozdek-Małołepsza, *Przyczynek do dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” Dzielnicy Mazowieckiej (1906–1939)*, [w:] W Cynarski, K. Obodyński, M. Markiewicz (red.), *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce w 135. rocznicę powstania*, Rzeszów 2002, s. 138–147; też, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Królestwie Polskim w świetle czasopisma „Sokół” (1906–1907)*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie Kultura Fizyczna”, 2003 z. 5, s. 49–58; Т. Дроздек-Малолепша, Е. Малолепший: Діяльність гімнастичного товариства «Сокіл» в Польському Королівстві у 1905–1914 роках, „ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ НАУКОВИ СТУДІЇ”, 2014 ВИПУСК 12, с. 60–67; Z. Pawluczuk, *Historiografia i niektóre elementy*

w większości są poświęcone działalności „Sokoła” Dzielnicy Mazowieckiej, a w ni-
kłym zakresie samej Warszawie. Do 1989 r. brakowało większego zainteresowania
historyków badaniami nad dziejami warszawskiego „Sokoła”. Po 1989 r. badaniom
nie sprzyjał brak dokumentów archiwalnych stowarzyszenia. Badacz tego okre-
su jest skazany na nieliczne opublikowane wspomnienia działaczy sokolskich jak
Klemens Starzyński, Ignacy Kozielski, Marian Wolańczyk, Edward Kubalski czy
Mikołaj Terach oraz analizę prasy sokolskiej.

W tym roku mija 100 lat od powstania Sokoła warszawskiego i 65 lat od osta-
tecznego zakazu jego działalności w okresie PRL. Odchodzą ostatni członkowie
tego stowarzyszenia, którzy pamiętają tamte lata. Autor artykułu postawił sobie za
cel przeprowadzenie gruntownych badań nad dziejami warszawskiego ruchu so-
kolskiego dla ocalenia pamięci o ludziach (i ich dokonaniach), którzy podjęli trud
działalności w stowarzyszeniu. Podstawą źródłową badań jest analiza dokumen-
tów sprawozdawczych wytworzonych w gniazdach warszawskich i ich stołecznym
zarządzie znajdujących się w archiwum prywatnym, a do tej pory nie znanym sze-
rzej historykom oraz analizie dokumentów i opracowań poświęconych polskiemu
sportowi w okresie międzywojennym.

Ocena dokonań warszawskich Sokołów w zakresie osiągniętego poziomu
sportu, jak i wychowania fizycznego, które były celami statutowymi Towarzystwa,
nie jest łatwa, nie tylko z tej przyczyny, że nadal dysponujemy niewielką liczbą
dokumentów. Oceniamy stowarzyszenie, które zostało brutalnie ograniczane
we wznowieniu działalności po 1945 r. a rozwiązane i zakazane w 1949 r. Sokół
odrodził się po 1989 r., ale rana zadana mu 40 lat wcześniej pozostawiła trwałe
ślady w pamięci jej członków, jak i ocenach współczesnych znawców tej działal-
ności. Zasługi tej organizacji w okresie zaborów w budzeniu świadomości narodo-
wej, zaangażowaniu jej członków w działaniach polskich oddziałów wojskowych
w I i II wojnie światowej, poświęceniu w wielu akcjach społecznych i oświatowych
jest olbrzymie i stowarzyszenie w pełni zasługuje na miano kuźni polskiego pa-

rozwojowe Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Dzielnicy Mazowieckiej Związku Towarzystw
Gimnastycznych Sokolich w Polsce do 1939 r., [w:] J. Cynarski, A. Nowakowski, S. Zaborniak
(red.), *Studia z historii i teorii kultury fizycznej*, Rzeszów 2008; tenże, *Towarzystwo Gimnastyczne
„Sokół” Okręgu Lubelskiego w latach 1905–1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza
w Częstochowie Kultura Fizyczna” 2005, z. 6 s. 17–40; M. Ponczek, „Sokół” w Królestwie Polskim
i w Rosji (1888–1918). [w:] E. Małolepszy, Z. Pawluczuk (red.), *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego
w latach 1867–1997*, Częstochowa 2001, s. 41–47; J. Dżereń, *Zarys dziejów „Sokoła” w Warszawie
w latach 1905–1939*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 8,
Gorzów Wlkp. 2008, s. 161–170; J. Chelmecki, *Geneza i rozwój Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”
w miejscowościach podwarszawskich do 1939 r.*, [w:] J. Chelmecki (red.), *Spoleczno-edukacyjne
oblicza współczesnego sportu i olimpizmu. Wychowanie fizyczne i sport dzieci wiejskich i w małych
miastach*. T. 2, Warszawa 2008, s. 24–42; tenże, *National Upbringing In Activity of the „Sokół”
Athletic Society in Warsaw in the Years 1905–1939*, [w:] J. Kosiewicz [red.], *Social and cultural
aspects of sport*, Warszawa 2007, s. 249–257; tenże, *Sport w działalności Towarzystwa Gimnastycz-
nego „Sokół” w Warszawie w latach 1905–1939*, [w:] J. Nowak (red.), *100-lecie Towarzystwa Gim-
nastycznego w Raciborzu*, Raciborz 2014, s. 113–125.

triotyzmu. Oceniamy jednak rozwój sportu, który w pierwszej połowie XX w. rozwijał się niezwykle dynamicznie, szczególnie w Warszawie, przy wzrastającej konkurencji wielu klubów i stowarzyszeń sportowych, ale również politycznych i społecznych stowarzyszeń młodzieżowych, dla których sport stawał się ważnym instrumentem przyciągania młodzieży do swoich szeregów.

Na terenie Warszawy, jak i w innych miastach Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX wieku działały polskie towarzystwa sportowe, zarówno arystokratyczne, jak mieszczańskie, jednak założyciele tych stowarzyszeń wykazywali postawy lojalistyczne wobec władz rosyjskich. Takiej legalizacji nie miały szans uzyskać stowarzyszenia o celach narodowych. To jednak nie znaczy, że w Warszawie gimnastyka była nieznana. Można nawet przyjąć, że zajęcia gimnastyczne były szalenie popularne pod koniec XIX w. Warszawa wówczas posiadała kilkanaście zakładów gimnastycznych, w tym siedem placówek leczniczo-higienicznym istotnie wyróżniających się poziomem, których właścicielami byli lekarze lub nauczyciele gimnastyki. To m.in. Michał i Stanisław Majewski – przybrani synowie Teodora Matthesa, założyciela pierwszego zakładu gimnastycznego w Warszawie – Marian Olszewski, Daniel Wyrzykowski, S. Zewald, bracia Graffowie: Rudolf i Teodor, Aleksandra Korycińska, Walenty Pieńkowski. Ale największy rozgłos zdobyła Helena Kuczalska, która 15 marca 1892 r. otworzyła Zakład Gimnastyki Szwedzkiej i Masażu dla dzieci i kobiet. Z metodą gimnastyczną można było zapoznać się w kółkach gimnastycznych Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów (WTC), Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego (WTW) i Warszawskiego Towarzystwa Łyżwiarskiego (WTŁ), która w pierwszych latach XX wieku, prowadzona była przez wytrawnych instruktorów jak Karol Noskiewicz, Józefa Gebethner, Bolesław Olszewski czy Edmund Nebel.

W wyniku rewolucji społecznej w 1905 r. w cesarstwie rosyjskim i strajku szkolnego na terenie Królestwa Polskiego narodziła się sytuacja sprzyjająca powstawaniu Towarzystw Sokoła. Między 5 grudnia 1905 r. a 14 grudnia 1906 r. powstało ich 5. Zapoczątkowało ten ruch Gniazdo nr I im. Tadeusza Kościuszki, liczące 366 członków². Następnymi były: Gniazdo II im. Henryka Dąbrowskiego, liczące ok. 1200 członków, w tym 240 kobiet i 100 członków wspierających, Gniazdo III im. Jana Kilińskiego liczące 312 osób, Gniazdo IV w Warszawie liczące ponad 600 członków³. Gniazda te powstały przy pomocy WTC, WTW i WTŁ i ich instruktorów gimnastyki. Piątym w kolejności było żeńskie samodzielne gniazdo TG „Sokół”, które przybrało imię mickiewiczowskiej Grażyny. Gniazdo to powstało z inicjatywy Heleny Prawdzic-Kuczalskiej⁴.

² *Geneza i dzieje „Sokoła” w Kongresówce 1905–1930*, „Przewodnik Gimnastyczny Sokół” 1931, nr 6, s. 102. Zob. Z. Pawluczuk, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Lublinie w latach 1906–1939*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” Lublin-Polonia vol. LVII, sectio F, 2002 s. 141.

³ Zob. T. Drozdek-Małolepsza, *Przyczynek do dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” ...*, s. 138–140.

⁴ Zob. A. Cybulska, *Dzieje „Grażyny” – V żeńskiego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie (w latach 1905–1939)* praca magisterska, AWF Warszawa. s. 38–39. Archiwum AWF w Warszawie.

Ta intensywność działań i masowość w zgłaszaniu młodzieży do „Sokoła” była wynikiem atmosfery rewolucyjnej w kraju, euforii ze zwycięstwa w strajku szkolnym i nadziei, że powstaje organizacja jawnie narodowa o hasłach niepodległościowych, nawiązująca do dorobku „Sokoła” w Galicji i w Wielkopolsce. Do Towarzystwa Sokół przystępowała młodzież dorosła wywodząca się z warstw rzemieślniczych i mieszczańskich, która w swojej większości, należała już wcześniej do różnych kółek gimnastycznych. Na podstawie dekretu o *Tymczasowych przepisach o związkach i stowarzyszeniach*, wydanych przez władze carskie w dniu 4 (17) marca 1906 gubernator warszawski 11 czerwca 1906 r., zalegalizował „Sokoła”, pod nazwą Polskie Gimnastyczne Towarzystwo „Sokół” w Warszawie⁵. Była to pierwsza organizacja sportowa, która uzyskała zgodę w zaborze rosyjskim, aby w nazwie pojawiło się przymiotnik wskazujący na jego narodową przynależność.

Szybko zorganizowane przez powstające gniazda publiczne pokazy gimnastyczne⁶, zaniepokoiły rosyjskie władze policyjne. Korzystając z wprowadzonego jeszcze w listopadzie 1905 r. stanu wojennego na terenie Królestwa Polskiego, Minister Spraw Wewnętrznych z dniem 4 września 1906 r. zawiesił na czas jego trwania działalność TG „Sokół”, by w listopadzie tego samego roku całkowicie zakazać działalności „Sokoła”.

Po delegalizacji Sokoła w Królestwie Polskim gniazda formalnie przestały istnieć, przenosząc działalność do rozmaitego rodzaju instytucji, dalej działając w konspiracji. Np. Grażynianki do 1916 roku działały w konspiracji pod nazwą kompletu gimnastycznego „Dźwignia”⁷. Gniazdo I im. T. Kościuszki i II im. H. Dąbrowskiego miały swoją tajną siedzibę z Zakładzie Gimnastyczno-Lecznicy B. Olszewskiego⁸. Bardzo intensywna działalność organizacyjną prowadziło Gniazdo XI im. Kilińskiego zakamuflowane w Zakładzie Lecznico-Gimnastycznym dr. Stanisława Fiszera na Smolnej 30. Trudno dzisiaj dokładnie oszacować liczbę członków konspiracyjnie działającego Sokoła w Warszawie, ale była ona znaczna.

Proces jednoczenia się ruchu sokolego w Polsce po I wojnie światowej przebiegał z trudnościami i formalnie zakończył się w 1923 r. Jednak już na pierwszym posiedzeniu Zarządu Związku „Sokoła” i Przewodnictwa Związku, w grudniu

⁵ Ustaw „Polskowo gimnastyczekowo obszczestwa „Sokol” (Sokół) w Warszaw”. Archiwum Państwowe m. st. Warszawy. Zespół Warszawskiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Stowarzyszeń 1906–1916.

⁶ W 1900 r. Towarzystwo Wścigów Konnych wydzierżawiło od Dyrekcji Pałaców Cesarskich teren znajdujący się między dzisiejszy ulicami Agrykołą i Myśliwiecką. Na tym placu wybudowano stały teren wystaw oraz stadion dla konkursów hippicznych wraz ze stajniami na 250 koni. W dużym murowanym budynku znajdowała się hala do sędziowania i licytacji i tam „Sokół” adaptował подарowane pomieszczenie na salę do ćwiczeń gimnastycznych i przed nią odbywały się publiczne pokazy gimnastyczne.

⁷ Zob. K. Muszałówna, *Dwudziestolecie Grażyny*, „Stadion” 1926, nr 43, s. 8–9.

⁸ Zob. M. Rotkiewicz, *Olszewski Bolesław Witold (1876–1939)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 4, s. 75–76.

1920 r. zapadła decyzja zwołania w sierpniu 1921 r. ogólnopolskiego zlotu w Warszawie. Przygotowanie zlotu powierzono Dzielnicy Mazowieckiej, co oznaczało, że główny ciężar spadnie na okręg warszawski. Przygotowania do Zlotu stały się osnową odradzania się działalności gniazd warszawskich i powstawania nowych.

Gniazdo I odrodziło się po wojnie poprzez połączenie się z Gniazdem II (tak działały już w okresie konspiracyjnym), przyjęło nazwę **im. Gen. Henryka Dąbrowskiego**. W latach 1925–1929 wchłonęło VII, VIII i XI Gniazdo. Siedziba gniazda początkowo znajdowała się przy ul. Żurawiej 8. Gniazdo to, w całym okresie międzywojennym, było najliczniejszym w całym okręgu warszawskim⁹. Po wybudowaniu własnej sokołni, na Wybrzeżu Saskiej Kępy nr 26 na terenie wydzierzawionym od miasta, tam przeniósło swoją siedzibę. Budynek stał tuż przy brzegu po prawej stronie Wisły. W budynku znajdowała się sala do ćwiczeń gimnastycznych o wymiarach 23 metry długości i 14 metrów szerokości, świetlica, szatnia i hangar na sprzęt wodny. Obok budynku znajdowało się stadion o powierzchni 572 m² z boiskiem do koszykówki i piłki siatkowej oraz skocznia do skoku w dal i wzwyż. Przed budynkiem na Wiśle znajdował się otwarty basen kąpielowy o długości 17,5 m i 9 m szerokości oraz pomost wioślarski (18 m długości i 2 m szerokości). Decyzją Zarządu Okręgu Warszawskiego po 1925 r. przy gnieździe utworzono Oddział Wioślarski z sekcjami wioślarską, kajakową i żeglarską¹⁰. 22 czerwca 1931 r. przy gnieździe powstał Oddział Konny złożony z 35 osób. Od początku gniazdo miała świetnych naczelników, którzy wyróżniali się wysokim poziomem przygotowania metodycznego i zdolnościami organizacyjnymi. Pierwszym naczelnikiem był B. Olszewski, którego zastąpili kolejno Z. Paruszewski i S. Paruszevska, S. Skarżyński i jego zastępca K. Ehrenkrentz¹¹.

Gniazdo II im. Gen. Ignacego Sowińskiego wznowiło działalność w 1921 r. Swoją siedzibę miało na wydzierzawionym od miasta terenie przy ul. Skierniewickiej 16–20. Początkowo działalność kulturalno-oświatowa i sportowa kulały z braku własnej sali. W roku 1926 oddano do użytku sokołnię. W budynku drewnianym znajdowały się sala gimnastyczna o rozmiarach 10,5 × 17 m, świetlica, kancelaria oraz 2 szatnie, prysznic, mieszkanie intendenta i dozorczy. Obok znajdowało się boisko o rozmiarach 30 m × 70 m z bieżnią wokół boiska o długości 212 m i szerokości 2,5 m, skocznia do skoków dal i wzwyż. Wybudowano również strzelnicę małokalibrową o długości 50 m z trzema stanowiskami strzeleckimi, 2 korty ziemne

⁹ Archiwum Rodziny Okorskich (ARO), *Sprawozdanie z działalności Okręgu Warszawskiego ZW. Tow. Gimn. „Sokół” za rok 1926*, s. 9; Archiwum Muzeum Sportu i Turystyki, Dział „Sokół”, nr 657, *Zaproszenie na Jubileusz Egzystencji Gniazda 1905–1925*.

¹⁰ Na wyposażeniu przystani w 1935 r. były: 1 ósemka, 7 półbaków, 2 skule, 2 skify, 1 czwórka wyścigowa i cztery krótkie, 1 hamburgerka, 1 puchówka, 1 aparat do nauki wiosłowania. Gniazdo było dobrze wyposażone w sprzęt do la i gimnastyki. ARO, *Raport Statystyczny na 31 grudnia 1935 r. Gniazda Im. H. Dąbrowskiego Warszawa I*, s. 2.

¹¹ W latach 30. naczelnikami byli: Józef Raczko, Wincenty Pietrzykowski, Edmund Kosman oraz przodownicy: Stanisław Dębicki, Teodor Dołowy, Jadwiga Łukaszewska. Byli to jednocześnie najlepší zawodnicy w gimnastyce sportowej w Polsce.

oraz kręgielnię. Gniazdo posiadało orkiestrę częściowo z własnymi instrumentami częściowo, z wypożyczonymi od okręgu, której dyrygentem był F. Fijałkowski. Prezesem zarządu gniazda przez wiele lat był bardzo aktywny organizacyjnie Joachim Dubowski, handlowiec. W latach 20. naczelnikiem gniazda był E. Hermanowski, a przewodniczącą Wydziału Sokolic N. Maciejewska¹².

Gniazdo III im. Jana Kilińskiego wznowiło działalność w 1921 w budynku Związku Rzemieślników Chrześcijańskich przy ul. Miodowej 14. Gniazdo prowadziło zajęcia z gimnastyki wychowawczej i przyrządowej w sali na I piętrze budynku. Do 1 kwietnia 1926 r. prezesem był L. Werner, potem zastąpił go M. Mróz.

Daty wznowienia działalności **Gniazda IV im. Czwartaków** po uzyskaniu niepodległości nie znamy, ale być może nigdy nie zawiesiło swojej aktywności, ze względu na to, że w okresie okupacji na jego terenie prowadzono szkolenie wojskowe¹³. W dalszym ciągu swoją siedzibę miało na ul. Oboźnej 1/5, a więc w sąsiedztwie WTC¹⁴. Gniazdo wynajmowało salę gimnastyczną i boisko od WTC 3 razy w tygodniu. Miało sekcję gimnastyki przyrządowej. Przy Gnieździe 6 grudnia 1921 r. wznowiła działalność orkiestra pod batutą Głężaka¹⁵.

Gniazdo V Grażyna po okresie działalności konspiracyjnej oraz wielkiej aktywności w czasie okupacji niemieckiej bez zbędnej przerwy po odzyskaniu przez Polskę niepodległości przeszła do legalnej działalności. Więcej o tym gnieździe będzie w drugiej części artykułu.

Gniazdo VI im. Bartosza Głowackiego zostało założone w 1921 r. na Pradze przy ulicy Targowa 64/9. Pierwszym po wojnie prezesem był E. Rauer, sekretarzem Jan Dybowski. Początkowo przy gnieździe 15 stycznia 1921 r. powołano orkiestrę, która miała zajęcia w Ogrodzie im. W. Raua w siedzibie Straży Obywatelskiej. Przymuszalnie tam początkowo była siedziba gniazda¹⁶. Przy nim działał Oddział Kolarski Tow. Gim. „Sokół”, przyjęty 11 marca 1930 r. na członka Związku

¹² J. Dubowski mieszkał w Warszawie przy ul. Ogrodowej 19 m. 5. W 1935 r. jego miejsce zajął Teodor Widyga, przemysłowiec zam. Warszawa, ul. Waliców 16, a naczelnikiem był Henryk Makowiecki, urzędnik, zamieszkały przy ul. Pańska 86. Naczelniczką Sokolic była Janina Krüger, urzędniczka, zam. przy ul. Kacza 77.

¹³ Zob. T. Drozdek-Małołepsza, *Przyczynek do dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”* ... op.cit., s. 138–140.

¹⁴ W roku sprawozdawczy 1926 zarząd stanowili: Prezes L. Kłosowski, wiceprezes F. Piekarski, naczelnicy: E. Safft, W. Lendziński i W. Ziemiński, II wiceprezes J. Ślusarski, skarbnik F. Piekarski, sekretarz L. Karliński, gospodarz K. Wiśniewski, członkowie zarządu: F. Ścisłowski, W. Śmiałkowski, J. Górczyński i K. Pietrzak. W ocenie okręgu było najlepiej działające gniazdo do 1926 w gimnastyce i lekkoatletyce. W 1935 r. prezesem zarządu był Jan Surała, urzędnik, zamieszkały przy ul. Mazowieckiej 11 m 37, a naczelnikiem Mirosław Luciński, urzędnik, zamieszkały ul. Alberta I 12 m.18. ARO, *Raport statystyczny na 31 grudnia 1935 r.* Gniazdo II Tow. Gim. „Sokół” im. J. L. Sowińskiego, s. 14.

¹⁵ *Sprawozdanie z działalności orkiestry Okręgowej T-wa Gim. „Sokół” przy 4-tym Gnieździe z dnia 11 lutego 1922 r.*

¹⁶ ARO, *Pismo Zarządu Gniazda VI do Zarządu Okręgu Dzielnicy Mazowieckiej z dnia 15 stycznia 1921 r.*

Polskiego Towarzystw Kolarskich. Oddział był przedłużeniem sekcji kolarskiej Gniazda im. H. Dąbrowskiego, czy raczej kontynuował jej tradycje, która została zlikwidowana¹⁷. Gniazdo na ćwiczenia wynajmowało salę gimnastyczną w szkole, która znajdowała się w budynku murowanym, o pow. 100 m², w ogrodzie szkoły znajdowało się boisko do siatkówki. Działała sekcja gimnastyki przyrządowej¹⁸.

Gniazdo VII, z siedzibą przy ul. Chmielnej, powstało w 1921 r. z dawnego Okręgowego Oddziału Konnego i prowadziło do roku 1926 jedynie zajęcia z jazdy konnej. W czasie majowego przewrotu wojskowego poparło stronę rządową, co spowodowało zawieszenie jego działalności i wchłonięcie przez Gniazdo I¹⁹.

Gniazdo VIII im. Józefa Poniatowskiego powstało w 1921 r. na terenie Czerniakowa i Sielc dzielnicy Mokotów. Posiadało własną orkiestrę. Prowadziło sekcję gimnastyczną dla mężczyzn i kobiet, pw i działalność kulturalno-oświatową. Brak lokalu i urządzeń sportowych poważnie hamował rozwój jego działalności i przypuszczalnie po 1929 r. zostało przyłączone do Gniazda I²⁰.

Gniazdo IX powstało przy Cechu Szewców i przypuszczalnie dlatego nosiło imię Jana Kilińskiego, mimo że nazwę tego patrona miało już inne gniazdo. Ponieważ członkowie rekrutowali się głównie z młodzieży pracującej w zakładach szewskich i wywodzącej się z gniazda hufca szkolnego ze szkoły im. Konarskiego, zajęcia mogły się odbywać tylko w niedzielę²¹.

¹⁷ ARO, Pismo prezesa ZPTK M. Bodalskiego do Zarządu TG „Sokół” Gniazda VI w Warszawie z dnia 15 marca 1930 r.

¹⁸ W 1926 r. prezesem zarządu był inż. T. Graff, wiceprezesem B. Błoński, naczelnikiem S. Budny, a sekretarzem J. Dybowski, jego zastępca W. Samojluk, gospodarzem A. Wojnarowski, skarbnikiem i jednocześnie chorążym K. Szwedryc, komendant wyszkolenia p.w. C. Rawicz-Karnowski. W 1935 r. prezesem zarządu był Tadeusz Nadolski zamieszkały przy Czerniakowskiej 25, m 1 i ten adres był podawany do korespondencji. Naczelnik Aleksander Karczewski, Naczelniczka Zofia Nowakowska instruktorzy: Stanisław Laskowski, Kazimierz Marton, Józef Wiewióra, Franciszek Dzwonkowski. ARO, *Sprawozdanie z działalności Okręgu Warszawskiego Zw. Tow. Gimn. „Sokół” za rok 1926-ty*, s. 11 oraz *Raport Statystyczny na 31 grudnia 1935 r. Gniazdo VI im. Bartosza Głowackiego.*, s. 1–4.

¹⁹ Prezesem był inż. P. Romocki, wiceprezes i naczelnik inż. K. Tołłoczko, skarbnikiem chorąży E. Gałocki, sekretarzem K. Kowalczuk, gospodarzem J. Leśniewski, członkowie zarządu to: M. Górski, T. Grąbczewski, K. Barańska.

²⁰ Zarząd: prezes – A. Karczewska, wiceprezes – J. Wardecki, naczelnik – J. Ruciński i jego zastępca J. Kędziorski. ARO, *Sprawozdanie Zarządu Okręgu Warszawskiego Dzielnicy Mazowieckiej TG „Sokół” o stanie i działalności Okręgu za rok 1928 wymienia Gniazdo IX jako płacące składki*. Wymienia stan członków na 18 osób. Załącznik nr 2, s. 8.

²¹ Prezes W. Dobrzyński, wiceprezes J. Mironowicz, sekretarz J. Okuła, skarbnik S. Pietruszyński, członkowie zarządu : M. Struś, S. Skoczek, J. Karwowski. Jeszcze w 1929 r. widnieje w ARO, *Sprawozdaniu Zarządu Okręgowego i stanu Okręgu za rok 1929 z liczbą 45 członków*.

ARO, Pismo Prezesa Gniazda VI St. Pietruszewskiego do Zarządu Okręgu Warszawskiego z dnia 1 września 1936 r.

Prezes Zarządu: J. Patzer, wiceprezes S. Jakubowski, Sekretarz L. Werner, skarbnik J. Michalski, kapitan S. Cygański, naczelnik przystani K. Żak członkowie Zarządu: S. Jagodziński, Ć. Lisowski, K. Mystkowski. ARO, *Sprawozdanie Zarządu Okręgu Warszawskiego Dzielnicy Mazowieckiej TG „Sokół” o stanie i działalności Okręgu za rok 1928 wymienia Gniazdo IX jako płacące składki*. Załącznik nr 2, s. 8.

Gniazdo X im. Jana III Sobieskiego powstało 8 maja 1921 r. z siedzibą przy ulicy Marymoncka 18. Pomimo bardzo mizernych warunków lokalowych prowadziło ożywioną i regularną działalność sportową i kulturalno-oświatową przez cały okres międzywojenny. Wynajmowało drewnianą salę parafialną do ćwiczeń gimnastycznych o wymiarach 12 × 16 m trzy razy w tygodniu. Tam znajdowały się biblioteka i kancelaria (za 20 zł miesięcznie) przy ul. Gdańskiej 9. Przez cały okres międzywojenny prezesem zarządu był Stanisław Filipiński, urzędnik. Działały sekcja gimnastyki przyrządowej, piłki siatkowej, kolarska i kółko dramatyczne²².

Gniazdo XI im. Jana Kilińskiego, z siedzibą przy ul. Jasnej 24 m 11.; powstałe z podziału Gniazda II w latach 1906–1907, działało w latach 1907–1914 w konspiracji pod szyldem Zakład Gimnastyki Leczniczej Stanisława Fiszera. Wówczas jego członkiem był Roman Dmowski. Zarejestrowane ponownie w MSW dnia 10 stycznia 1925 r. Miało sekcję: gimnastyki przyrządowej, strzelecką i kolarską. Oddział kolarski był bardzo aktywny w latach 30. Np. 23 sierpnia 1936 r. zorganizowała wyścigi międzyklubowe kolarskie w Czarnej Strudze dla zawodników posiadających licencje wyścigowe na dystansie 50 km, w których uczestniczyło 71 zawodników z 16 klubów i 8 zawodników niestowarzyszonych²³.

Gniazdo XI powstało we wrześniu 1921 r. z podziału Gniazda III z siedzibą przy ul. Skierniewickiej. Był to Oddział Wioślarski Gniazd Warszawskich. W 1926 r. zakończył budowę przystani wioślarskiej i zamierzał rozpocząć działalność z początkiem wiosny 1927 r. Przypuszczalnie został wchłonięty przez Gniazdo I po 1928 r.²⁴

Gniazdo XIII im. Emilii Plater, powstałe 15 września 1926 r. jako drugie żeńskie gniazdo w Warszawie na Pradze. Przypuszczalnie nie podjęło znaczącej działalności. Sprawozdanie okręgu z 1926 r. ocenia, że działalność jego zamarła²⁵.

Gniazda XIV powstało w 1921 r. z siedzibą przy ul. Miodowej 14 w budynku Związku Rzemieślników Chrześcijańskich. W sprawozdaniu z 1935 r. zamieściło informację o własnej sokolni o powierzchni 6 m × 8 m i kancelarii 6 m × 3.5 m. Ale mogła to być jedynie sala wynajmowana od właściciela budynku. W gnieździe

²² Wiceprezes B. Medojski, sekretarz W. Pękalski, skarbnik W. Zieliński, naczelnik H. Kostka, gospodarz S. Zbikowski, członkowie zarządu: bibliotekarka Z. Tobiaszówka, delegatka kobiet M. Szymańska, kapelan ks. Z. Trószczyński. W 1935 r. dalej prezesem był Stanisław Filipiński urzędnik, zam. Warszawa ul. Barszczewska 4 (adres do kor), naczelnikiem Mieczysław Żurniewicz mechanik zam. ul. Czosnowska 8 m 42, instruktorem była jego córka Zenobia Żurniewicz, absolwentka kursu instruktorskiego w Kozłowie, zamieszkała przy rodzicach.

²³ ARO, Pismo Prezesa Gniazda VI St. Pietruszewskiego do Zarządu Okręgu Warszawskiego z dnia 1 września 1936 r.

²⁴ Prezes Zarządu: J. Patzer, wiceprezes S. Jakubowski, Sekretarz L. Werner, skarbnik J. Michalski, kapitan S. Cygański, naczelnik przystani K. Żak członkowie Zarządu: S. Jagodziński, C. Lisowski, K. Mystkowski. ARO, *Sprawozdanie Zarządu Okręgu Warszawskiego Dzielnicy Mazowieckiej TG „Sokół” o stanie i działalności Okręgu za rok 1928 wymienia Gniazdo IX jako płacące składki*. Załącznik nr 2, s. 8.

²⁵ ARO, *Sprawozdanie z działalności Okręgu Warszawskiego Zw. To. Gimn. „Sokół” za rok 1926-ty*, s. 11.

prowadzono zajęcia z gimnastyki przyrządowej. Gniazdo to pojawia się w sprawozdaniach od 1929 r. Nie pojawia się w sprawozdaniu z 1939 r. Działalność tego gniazda wywołuje wątpliwości: bowiem albo w tym samym budynku działały dwa gniazda Sokoła, albo gniazdo XIV rozpoczęło działalność w miejsce Gniazda III. Wymaga to wyjaśnienia w dalszych badaniach²⁶.

Sprawozdanie z zebranych składek z poszczególnych gniazd Okręgu Warszawskiego wymienia, że w dniu 1 stycznia 1939 r. istniało w Warszawie 8 gniazd I, III, IV, V, VI, X, XI i XII²⁷. Jeżeli założymy, że Gniazdo II nie jest wymienione ze względu na brak przesłanych do okręgu składek, to tuż przed wybuchem wojny działało w Warszawie dziewięć gniazd, w których było aktywnych, bez Gniazda II, 594 członków. Zakładając, że w Gnieździe II nie mogło być więcej członków rzeczywistych niż 100 osób, cała organizacja warszawska zamykała się w wielkości około 700 członków. Malejącą liczbę członków organizacji warszawskiej Sokoła potwierdzają meldunki oficerów PUWFiPW z 1938 r.²⁸

Do środowiska sokolego stolicy można zaliczyć kilka gniazd z okolic Warszawy, działających w miejscowościach, do których docierała kolej podmiejska czy pociągi wąskotorowe. Miejscowości te stanowiły bezpośrednie zaplecze mieszkalne stolicy, słynące z zdrowotnych warunków życia. Były to gniazda działające w roku sprawozdawczym 1939/1938 w miejscowościach: Włochy (27 członków), Pruszków (131), Brwinów (54), Mszczonów (90), Milanówek (72), Grodzisk Mazowiecki (78), Żyrardów (72), Błonie (przestało działać), Grójec (45), Falenica (nieczynne), Marki (39), Wyszków (72) Otwock (brak danych) i Piaseczno (50), co razem daje około 700 członków. Gniazda te prowadziły bardzo ożywioną działalność, sportem zajmując się lokalnie i tam z miejscowymi klubami prowadząc współzawodnictwo. Natomiast chętnie uczestniczyły we wszystkich akcjach sportowych i społeczno-politycznych organizowanych przez okręg lub poszczególne gniazda warszawskie w stolicy²⁹.

W 1925 r. w 15 gniazdach w Warszawie było zarejestrowanych około 1600 członków Sokoła, uprawiających głównie gimnastykę, gry sportowe i lekkoatletykę, a zimą narciarstwo. W miarę stabilizacji działalności organizacyjnej coraz większą uwagę zaczęto zwracać na działalność sportową. Dopingowała do

²⁶ ARO. W 1935 r. prezesem zarządu był Władysław Dobrzyński, b. senator Rz.P, starszy cechu szewców warszawskich, zamieszkały przy ul. St. Krzyska 20, naczelnikiem Stanisław Sztajerwald zamieszkały przy ul. Gen. Bema 35, Stanisław Głowacki – z-ca naczelnika, Stefan Bogacki i Bronisław Suchenek – przodownicy, Stanisław Krystyniak – kierownik Oddz. Kolarskiego. W sprawozdaniu okręgu za 1929 r. Gniazda XI nie wymienia się.

²⁷ ARO, *Wykaz składek do Związku Okręgu Warszawskiego na 1939*.

²⁸ Centralne Archiwum Wojskowe, zespół GISZ, t. 302.4.1500 *Materiały i korespondencja dotyczące T.G. „Sokół”*. 23.VI.1937–14.II.1938 r. Informacje te zostały przekazane gen. Leonowi Berbeckiemu, który udawał się w zastępstwie marszałka Rydza-Śmigłego, na Ogólnopolski Zlot „Sokoła” do Katowic w 1937 r.

²⁹ Zob. J. Chełmecki, *Geneza i rozwój...*, s. 24–42. ARO, Wykaz składek do Związku gniazd Okręgu Warszawskiego dzielnicy mazowieckiej na dzień 2 maja 1939 r.

tego wzrastająca pozycja sportu w polityce władz państwowych w drugiej połowie lat 20., jak i wkroczenie sportu do kultury masowej. Niemałą w tym rolę odegrało zaangażowanie w działalność sportową Adama Zamoyskiego, Prezesa Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce w latach 1923–1936. W latach 1920–1928 był prezesem WTW, wiceprezesem Związku Sokolstwa Słowiańskiego i od 1921 członkiem Międzynarodowej Federacji Gimnastycznej (FIG), a od 1931 jej prezydentem.

Równocześnie ze zwiększaniem się zainteresowania współzawodnictwem sportowym zaczęło ubywać aktywnych członków Towarzystwa. Należy sądzić, że przyczynami były coraz atrakcyjniejsza oferta licznych klubów warszawskich oraz polityka PUWFiPW bardzo poważnie ograniczającego finansowanie działalności statutowej Sokoła. Kryzys gospodarczy przełomu lat 30. poważnie uderzył w pozycję finansową mieszczaństwa warszawskiego, z której to warstwy najczęściej wywodzili się sokolnicy. Widać to wyraźnie w sprawozdaniach finansowych okręgu, gdzie występują trudności ze ściąganiem składek członkowskich, które wynosiły zaledwie od 1 zł do 2 zł miesięcznie. Były to najczęściej jedyne środki finansowe znajdujące się w dyspozycji gniazd. Działalność członków zarządów i grona instruktorów w gniazdach miała charakter wolontariatu.

W Warszawie największe sukcesy Sokół osiągał w lekkiej atletyce, dzięki swoim wspaniałym kobietom. Była to druga co do ważności dyscyplina w „Sokole”, po gimnastyce, której Towarzystwo było prekursorem na ziemiach polskich. W około 200 gniazdach TG „Sokół” w okresie międzywojennym działały sekcje lekkoatletyczne, wychowując wielu znakomitych zawodników³⁰.

Jasno błyszczącą gwiazdą Sokoła na firmamencie warszawskiego sportu było Gniazdo V Grażyna. Działalność Grażyny była pionierska w zakresie nowych metod wychowania fizycznego. W przeciwieństwie do gniazd męskich, uprawiających gimnastykę niemiecką z niewielkimi tylko elementami gimnastyki szwedzkiej, Grażynianki stosowały wyłącznie gimnastykę szwedzką opartą na zasadach Linga. W ten sposób przyczyniły się do przekonania instruktorów sokolich o wyższości metodycznej i zdrowotnej tego systemu³¹. Od 1916 r., kiedy to „Grażyna” wyszła z działalności konspiracyjnej, zaangażowała się w prace Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej. Grażynianki pracowały w szpitalach, pomagając rannym i chorym ludziom, oraz organizowały kwesty na rzecz żołnierzy i inwalidów wojennych, nie przerywając działalności sportowej. Kierownictwo V Gniazda w czasie pierwszej wojny światowej wypracowało model organizacyjny kobiecych stowarzyszeń sportowych, który łączył w sposób naturalny różnorodną działalność sportową z wszechstronną, jakże istotną w czasie wojny, pracą społeczną. Model ten budził podziw i stawał się wzorem do naśladowania dla innych entuzjastek sportu.

³⁰ Zob. S. Zaborniak, *Zarys początków działalności Polskiego Związku Lekkiej Atletyki (1919–1939)*, [w:] S. Zaborniak (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005, s. 147.

³¹ Ze stowarzyszeń, „Ruch” 1906, nr 8, s. 95–96.

Przypuszczalnie autorytet założycielki gniazda H. Kuczalskiej spowodował, że przyjęto inny model zarządzania gniazdem, niż tradycyjnie był powielany w gniazdach męskich. Zamiast podziału na zarząd gniazda, mającego bardziej charakter ciała politycznego i na naczelnictwo, czyli ośrodek grupujący metodyków i instruktorów ćwiczeń fizycznych podporządkowanych zarządowi, wprowadzono zasadę, że na czele gniazda Grażyny stała osoba pełniąca funkcję zarówno prezesa zarządu, jak i naczelniczki. Pierwszym prezesem zarządu i naczelniczką, jeszcze tymczasową, była sama Helena Prawdzic-Kuczalska. W latach 1906–1909 funkcję tę pełniła Jadwiga Stołęgiewicz. Trzecią prezes i naczelniczką była w latach 1909–1920 wybitna metodyk wychowania fizycznego i jedna z pionierek wychowania fizycznego dziewcząt w Polsce Helena Mieczysława-Olszewska³². Po jej powołaniu na stanowisko wizytatorki w Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego kolejną i ostatnią naczelniczką Grażyny, aż do roku 1939, była Felicja Tryburska-Wejrauch, która zapewniła wysoki poziom sportowy gniazda. Był to bardzo trafny wybór, bowiem jako osoba pełniąca równocześnie funkcje prezesa i naczelniczki wykazała się olbrzymim zaangażowaniem i talentem organizacyjnym.

Należy przypuszczać, że doświadczenia z działalności Grażyny były podstawą zmiany metod pracy wśród kobiet w Sokole od stosowanych wśród mężczyzn. Władze Towarzystwa 19 września 1926 r. zatwierdziły nowy regulamin, w myśl którego wydzielono drużyny żeńskie, a kierownictwo nad nimi objęły kobiety. Powstał Związkowy Wydział Sokolic z siedzibą w Warszawie, któremu były podporządkowane dzielnicowe wydziały sokolic oraz wydziały przy gniazdach koedukacyjnych³³.

³² Helena Mieczysława-Olszewska (1884–1959), wybitna prekursorka i metodyk wychowania fizycznego dziewcząt. Absolwentka pierwszego rocznika słuchaczek Zakładu H. Kuczalskiej. W 1909 r. odbyła staż w Królewskim Centralnym Instytucie Gimnastycznym w Sztokholmie pod okiem profesora Wiedego i J. Adversona. W 1910 r. wraz z Wandą Nowacką utworzyła w Warszawie Zakład Gimnastyki Szwedzkiej, Zdrowotnej i Leczniczej. Od momentu powstania Gniazda Grażyna była jej członkiem, którego w latach 1909–1920 została prezesem i naczelniczką. Uczestniczyła w obradach Międzynarodowego Kongresu Wychowania Fizycznego w Paryżu w 1913 r. Jako przewodnicząca sekcji wychowania fizycznego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich wzięła aktywny udział w obradach Sejmu Nauczycielskiego w 1919 r. W latach 1927–1939 była członkiem Rady Naukowej Wychowania Fizycznego. Przewodniczyła obradom sekcji kobiet na Kongresach Sportu w 1923 i 1928 r. oraz na I i II Kongresie Kultury Fizycznej Kobiet w 1928 i 1934 r. Będąc wizytatorką szkół średnich Kuratorium Okręgu Warszawskiego Szkolnego, zajmowała się doszkalaniami nauczycielek wychowania fizycznego na kursach krajowych i zagranicznych. Od 1932 r. prowadziła wykłady w CIWF na Bielach z systematyki i metodyki wychowania fizycznego. W latach okupacji zajmowała się gimnastką leczniczą. Wywieziona pod koniec wojny do obozu dla kobiet w Ravensbrück. Po wojnie osiadła we Wrocławiu, gdzie pracowała w ośrodkach metodycznych, wykładała również metodykę i systematykę w Studium Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Wrocławskiego. M. Rotkiewicz, *Helena Olszewska (1884–1959), Słownik biograficzny pracowników CIWF i AWF*, t. T, Warszawa 2000, s. 93–96.

³³ W 1927 r. został wydany drukiem Regulamin Związkowego Wydziału Sokolic przy przewodnictwie Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. Obejmował on: Regulamin Dzielnicowego Wydziału Sokolic, Regulamin Oddziału Sokolic przy Towarzystwie Gimnastycznym So-

Po odzyskaniu niepodległości Grażyna w bardzo krótkim okresie założyła sobie na miano najwszechstronniejszego oraz najsilniejszego klubu kobiecego w Polsce. Nie potrafiły jej dorównać sekcje kobiece przy działających klubach. Żadna inna sekcja kobieca w latach 20. nie mogła się poszczycić tak zaawansowaną metodyką prowadzenia zajęć, które by były dostosowane do wieku, możliwości fizycznych oraz umiejętności ćwiczących dziewcząt. Wprowadzono nieznaną wówczas indywidualizację zajęć. Ten poziom sportowy to zasługa Felicji Tryburskiej i instruktora lekkiej atletyki Kazimierza Weyraucha³⁴. Wspólna praca, zaangażowanie

kół oraz Regulamin Sekcji przy Związku Wydziale Sokolic, Regulamin Organizacji Sokolic. Związek Towarzystw Gimnastycznych w Polsce, Warszawa 1927.

³⁴ Kazimierz Henryk Wejrauch (1901–1947) – pierwszy w Polsce trener kobiet, wybitny specjalista w zakresie lekkiej atletyki. Urodził się 14 maja w Łomżyńcu, gmina Kupiski, powiat łomżyński w rodzinie, miejscowego piekarza. Rodzice jego przenieśli się do Warszawy, co umożliwiło mu uczęszczanie i ukończenie VIII klasowego Gimnazjum Humanistycznego Męskiego im. Mikołaja Reja w roku szkolnym 1920/1921. Pod wpływem nauczyciela wychowania fizycznego Bolesława Olszewskiego został w 1916 r. członkiem Sokoła w Gnieździe II im. H. Dąbrowskiego. W ramach sokoła ukończył kursy okręgowe i od 1917 r. prowadził zajęcia jako przodownik. W latach 1921–1924 studiował na Wydziale Lekarskim UW, jednak ze względów materialnych ich nie ukończył. Po zaliczeniu 1924 r. rocznego Państwowego Kursu Wychowania Fizycznego w Warszawie, rozpoczął bardzo aktywną działalność zawodową w sporcie. W latach 1925–1929 w Państwowym Instytucie Wychowania Fizycznego w Warszawie prowadził wykłady z systematyki, metodyki i dydaktyki ćwiczeń oraz lekcje praktyczne z lekkiej atletyki, gimnastyki i pływania, oraz kierował kursami narciarskimi PIWF w Wrochcie i Zakopanem. W roku 1929/1930 pracował na tym samym stanowisku w CIWF. Równolegle w roku 1925/1926 był nauczycielem ćwiczeń cielesnych Gimnazjum Filologicznego W. Kreczmar, a w latach 1926–1928 w Gimnazjum Magistratu m.st. Warszawy. Od początku 1924 r. zostaje trenerem w Grażynie. Współpracował z PZLA, działając w jego komisji sędziowskiej, opiekował się reprezentacją kobietą na meczach międzynarodowych, jako sędzia lub kierownik ekipy. Dwukrotnie był delegowany na igrzyska olimpijskie: w 1924 jako sprawozdawca Sokoła, a w 1928 jako obserwator PIWF. Po odejściu z CIWF w 1933 r. zdał egzamin państwowy na nauczycieli szkół średnich i seminariów nauczycielskich i pracował kolejno: w Gimnazjum im. Bolesława Prusa w Warszawie, w II Gimnazjum Męskim ZNP Szkół Średnich. 1 lutego 1937 r. został powołany przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego na instruktora wychowania fizycznego i jednocześnie nauczyciela Państwowego Liceum i Gimnazjum im. Stanisława Staszica w Warszawie. Przez szereg lat wchodził w skład państwowej Komisji Egzaminacyjnej dla nauczycieli ćwiczeń fizycznych. Uprawiał sporty wodne, był doskonałym narciarzem i taternikiem. Systematycznie doskonalił swój warsztat specjalisty i pedagoga, wspólnie z żoną zwiedzając przodujące ośrodki wychowania fizycznego w Danii i Szwecji oraz biorąc udział w zjazdach i kongresach nauczycieli wychowania fizycznego. W okresie okupacji pracował w Szkole Kolejowej i Miejskich Szkołach Zawodowych, a w miesiącach letnich 1940–1941 prowadził tajne półkolonie wodne. W latach 1942–1943 prowadził gry ruchowe i naukę pływania dla młodzieży szkół zawodowych pod szyldem „punktów mycia się i kąpieli”. Brał udział w powstaniu warszawskim na Mokotowie, skąd przedarł się z grupą powstańców do Ojcowa. Po wojnie początkowo pracował w Państwowym Gimnazjum im. Stefana Batorego, a od 16 kwietnia jako wizytator w Ministerstwie Oświaty. Uczestniczył w Ogólnopolskim Zjeździe Oświatowym w Łodzi, na którym kierował komisją programów wychowania fizycznego dla szkół podstawowych. W 1945 zorganizował kursy wychowania fizycznego dla 280 nauczycieli szkół podstawowych w Lublinie, Płocku, Wągrowcu i Wolsztynie. Zmarł przedwcześnie 4 grudnia 1947 r. Pochowany na Cmentarzu Ewangelickim przy ul. Młynarskiej. 30 sierpnia 1930 r. ożenił się z Felicją Tryburską. Małżeństwo było bezdzietne. W 1931 został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi. M. Rotkiewicz, *Wejrauch Kazimierz Henryk (1901–1947)*, *Słownik Biograficzny Pracowników CIWF i AWF*, t. I, Warszawa 2000, s. 117.

w podnoszenie poziomu sportowego, olbrzymie poświęcenie w wychowywanie dziewcząt i kobiet, zaowocowało połączeniem się ich drogi życiowej. 30 sierpnia 1930 r. odbył się ich ślub.

Dominującą dyscypliną w „Grażynie” na początku lat 20. była gimnastyka. Zajęcia gimnastyczne były prowadzone na bardzo wysokim poziomie metodycznym i systematycznie przez cały rok. Popisy publiczne odbywały się zazwyczaj dwa razy do roku i były poprzedzone wytężoną pracą w sezonie zimowym. 18 marca 1923 r. pokaz publiczny odbył się na Dynasach, w postaci lekcji gimnastyki szwedzkiej pod kierunkiem Tryburskiej. 4 kwietnia 1923 r. w pokazie obok gimnastyki szwedzkiej zaprezentowały ćwiczenia przygotowujące do lekkoatletyki. Po pokazie ukazały się bardzo dobre recenzje i komentarze prasowe sugerujące, że uczestniczki rokują wielkie nadzieje sportowe³⁵.

Coroczne popisy sportowe Grażynianek cieszyły się coraz większą popularnością. Ich popis 6 marca 1926 r. zgromadził na hali gimnastycznej Ogrodu Saskiego niezwykle liczną publiczność: lekarzy, instruktorów gimnastyki, słuchaczy Instytutu Wychowania Fizycznego. Pokazy zawdzięczały popularność formie ćwiczeń przygotowujących do uprawiania lekkoatletyki oraz wysokiemu poziomowi technicznemu wykonanych ćwiczeń, jak i jego wyrazu estetycznego³⁶.

Popisy gimnastyczne składały się z dwóch części: pokazowi i pływów dorostu (12–14 lat) pod kierunkiem Felicji Tryburskiej i pokazów I plutonu, czyli starszych pań pod okiem Kazimierza Wejraucha. Napór ciekawych nowych rozwiązań metodycznych był tak duży, że niewielka sala wszystkich chętnych nie mieściła. Pokaz odbywał się dwukrotnie. W pierwszy dzień dla osób zaproszonych, a w drugi dzień dla szerszej publiczności

W 1925 r. „Grażyna” przystąpiła do PZLA i szybko okazało się, że stanowi jedną z najlepszych zespołów lekkoatletycznych w Polsce. Treningi lekkoatletyczne były prowadzone trzy razy w tygodniu: w poniedziałki, czwartki i w niedzielę. Zimą odbywały się w sali gimnastycznej Ogrodu im. W. Raua, przy ulicy Żabiej. Latem na boisku w Parku Paderewskiego (obecnie Park Skaryszewski im. I. Paderewskiego), które gniazdo pozyskało od władz miejskich w 1928 r. W okresie letnim uczestniczki zajęć oprócz lekkiej atletyki uprawiały gry zespołowe, a zwłaszcza hazenę i koszykówkę. Ze względu na olbrzymi napływ chętnych do ćwiczeń po 1927 roku wprowadzono podział ćwiczących, grupując zawodniczki w plutony. I pluton grupował członkinie reprezentujące najwyższy poziom sportowy, a do II plutonu uczęszczały mniej zaawansowane. O częstotliwości treningów świadczy ich liczba. W 1927 r. przeprowadzono 116 zbiórek – treningów. W obu plutonach były 52 kobiety, zaś średnio w zajęciach uczestniczyło 26 osoby. Ponadto zorganizowano około 30-osobowy zastęp dziewcząt tzw. dorostu w wieku 14–18 lat, który ćwiczył dwa razy w tygodniu: w czwartki i niedziele. Na specjalną uwagę zasługuje

³⁵ Związek Sokoli, „Wychowanie Sportowe i Wojskowe” 1923, nr 4, s. 5. Popis gimnastyczny „Grażyny” 1925, nr 15, s. 24.

³⁶ Zob. K. Muszałówna, *Pokaz gimnastyczny „Grażyny”*, „Stadion” 1926, nr 11, s. 6.

też fakt zastosowania pierwszy raz w Polsce opieki lekarskiej nad zawodniczkami. Opiekę sprawowała dr Zofia Zabawka-Domosławska, która staranie obserwowała rozwój fizyczny dziewcząt. Wprowadziła zasadę pozwalającą na podejmowanie treningów przez dziewczęta od 14. roku życia³⁷.

Grażynianki debiutowały na zawodach Związku Sokolego w zawodach 8–9 września 1923 r. (ogółem 136 zawodniczek) i 31 sierpnia 1924 w parku im. Sobieskiego (Agrykola) w Warszawie. W tych zawodach były bezkonkurencyjne. Podobnie w 1924 r. w zawodach z zawodniczkami Polonii i Warszawianki. Prasa sportowa zwróciła uwagę na sportowe wyczyny Sokolic, zdając sobie sprawę, że w sporcie kobiecym pojawiła się nowa siła³⁸. 7–8 września 1924 r. zadebiutowały na lekkoatletycznych mistrzostwach Polski. W ogólnej klasyfikacji Sokolice zajęły drugie miejsce za Polonią, wyprzedzając AZS, LKS i Makabi³⁹. Grażyna Witkowska na 60 m, Antonina Taborowicz w skoku wzwyż i Paruszevska w rzucie oszczepem dowolną ręką uzyskały potwierdzone rekordy Polski⁴⁰. Po raz pierwszy zawodniczki Grażyny zostały powołane do kadry narodowej na zawody lekkoatletyczne Polska – Czechosłowacja w maju 1925 r. w Brnie. G. Witkowska, Lubecka i S. Paruszevska jednak na tych zawodach wypadły słabo⁴¹. Dopiero na międzynarodowych zawodach zorganizowanych przez warszawski AZS z udziałem zawodniczek Czech i Łotwy Wacława Sadkowska w skoku w dal uzyskała rekord Polski (4,73 m), wynik na poziomie europejskim, oraz Wiera Czajkowska na 200 m, poprawiając rekord Polski i zajmując drugie miejsce za zawodniczką z Czechosłowacji⁴².

Mistrzostwa Polski w 1925 r. Grażyna wygrała już bezapelacyjnie. Jej zawodniczki zdobyły 8 złotych medali, 4 srebrne, 2 brązowe i kilka niezłych miejsc poza podium. Zdecydowanie na czoło zawodniczek wysunęły się Wacława Sadkowska, Wiera Czajkowska w sprintach i Antonina Taborowicz – znakomita skoczkini wzwyż⁴³. Z tego tytułu Grażynianki łatwo wygrywały sztafety. W 1926 r. podjęły walkę o zwycięstwo na kolejnych mistrzostwach Polski. Ponieważ brały w nich udział kluby, wszystkie gniazda Sokoła zrezygnowały z własnych zawodniczek na rzecz Grażyny, by ta mogła zwyciężyć w tej rywalizacji. Zwyciężyły jednak niewielką przewagą (dwóch punktów) zawodniczki AZS (17 punktów). Drugie miejsce zajęła Grażyna, zdobywając 3 złote medale, 5 srebrnych i 3 brązowe⁴⁴ oraz z miążdzącą przewagą nad następną Cracovią i Warszawianką (po dwa punkty).

³⁷ *Raport statystyczny na 31 grudnia 1935 r.* Gniazdo V im. Grażyny w Warszawie, s. 1–4.

³⁸ *Życie sportowe Sokoła*, „Stadion” 1923, nr 22, s. 6; *Zawody TG „Sokół*, „Stadion” 1924, nr 36, s. 17; *Lekko-atletyczne zawody sokolskie*, „Przegląd Sportowy” 1924, nr 35, s. 10–11.

³⁹ *Zawody pań*, „Stadion” 1924, nr 38, s. 15.

⁴⁰ *Komunikat PZLA*, „Stadion” 1924, nr 48, s. 18–19.

⁴¹ *Międzynarodowe kobiece zawody lekko-atletyczne Morawskiej Slavii w Brnie*, „Stadion” 1925, nr 27, s. 6–7.

⁴² *Po międzynarodowych zawodach lekko-atletycznych AZS Warszawa*, „Stadion” 1925, nr 27, s. 6–7.

⁴³ *Kobiece lekko-atletyczne Mistrzostwa Polski*, „Stadion” 1925, nr 30, s. 10–11.

⁴⁴ *Lekko-atletyczne Mistrzostwa Pań*, „Stadion” 1926, nr 31, s. 14.

Z sokolicami Grażyny mogły rywalizować jedynie zawodniczki AZS Warszawa. Sukcesy odnosiły dzięki wszechstronnemu przygotowaniu. Na ogólną liczbę 38 odnotowanych w latach 1923–1926 rekordów Polski 11 należało do lekkoatletek Grażyny, z czego jeden wynik W. Czajkowskiej w biegu na 500 m – 1.24,4 min – był rekordem świata. Innym miernikiem poziomu zawodniczek „Grażyny” był ich udział w II Międzynarodowych Igrzyskach Kobiet w Goeteborgu w 1926 r. Wśród 7 reprezentantek Polski 4 reprezentowały Sokoła, a wyniki osiągnięte przez nie były rekordami Polski (Czajkowska, Grabicka, Sadkowska i Taborowicz)⁴⁵. Należy przypomnieć, że na tych zawodach wielki triumf odniosła Halina Konopacka, a igrzyska te traktuje się jako igrzyska olimpijskie kobiet, przed dopuszczeniem ich do programu IO organizowanych przez MKOl. Dominację sokolic w rywalizacji sportowej potwierdza również punktacja przeprowadzona po mistrzostwach Polski, w których drużyny lekkoatletek Grażyny i AZS Warszawa zgromadziły po 29 punktów, ŁKS 4 punkty, KS „Warszawianka” 2 punkty i Cracovia 1 punkt⁴⁶.

Od tego momentu pozycja Grażyny ulega pogorszeniu przez odejścia zawodniczek do bogatszych klubów. Wiera Czajkowska, Felicja Schabińska i Złotnicka bez zgody klubu odeszły do Legii Warszawa. Tytuł mistrza Polski w 1927 r. w Poznaniu zdobywa AZS Warszawa, a drugie miejsce Legia Warszawa dzięki właśnie tym trzem zawodniczkom. W tej sytuacji rozgorączkowaną Grażyną nie bierze udziału w mistrzostwach. Rozgorzał spór między Sokołem a PZLA. PZTG „Sokół” zarzucił PZLA, że dopuścił do zawodów zawodniczki zawieszona przez ich klub, przekraczając tym swoje kompetencje. Zawieszona zawodniczka odwołała się do zarządu PZLA przed zawodami w Poznaniu, który wycofał decyzję o zawieszeniu zawodniczek. Komisja orzekła, iż zawieszenie zawodniczek Grażyny przez PZTG jest zgodne ze statutem Sokoła i unieważniła decyzje PZLA. Do rozpatrzenia tej sprawy została powołana przez ZPZS komisja Trzech (Yoth, Machowicz, M. Orłowicz). Mimo tak poważnego ubytku pozostałe Grażynianki, występując w innych zawodach, zgromadziły taką liczbę punktów, które w ogólnej punktacji pozwoliły im zająć trzecie miejsce za AZS Warszawa i Legią⁴⁷. W następnych latach nadal jej zawodniczki zajmowały czołową pozycję w lekkiej atletyce. W 1929 r. ponownie wygrały w ogólnopolskiej punktacji drużynowej, zwyciężając swojego największego rywala AZS Warszawa. Na VII Mistrzostwach Polski zdobyły sześć złotych medali w biegu na 60 m (Alina Hulanicka), w sztafecie 4×100 m, 4×400 m, 4×200 m, w skoku w dal (H. Lubecka), w trójboju (A. Hulanicka) i w pchnięciu kulą oburącz (Schabińska II).

W 1929 r. Grażynianki wzięły udział w Wielkich Międzynarodowych Zawodach Sokolic, które odbyły się w dniach 27 czerwca–1 lipca podczas VII Zlotu

⁴⁵ *Polki w Goteborgu – triumf Konopackiej*, „Stadion” 1926, nr 36, s. 8–10.

⁴⁶ Zob. S. Zaborniak, *Lekkoatletyka w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w latach 1919–1939*, Rzeszów 2005.

⁴⁷ *Punktacja kobiecego Mistrzostwa Polski*, „Kurier Warszawski” 1927, nr 272, s. 7.

Sokolstwa Polskiego w Poznaniu. Brały w nich udział zawodniczki z Czechosłowacji, Jugosławii i USA. Na tych zawodach po raz pierwszy startowała Stanisława Walasiewicz jako zawodniczka Sokoła Grażyna. Zdobyła trzy pierwsze miejsce w biegu na 60 m z wynikiem 7,8 s (przed Hulanicką), na 100 m z wynikiem 12,8 s (przed Sadkowską) i w skoku w dal 5,04 m (przed Sadkowską) oraz przyczyniła się do bezapelacyjnego zwycięstwa w sztafecie 4x75 m⁴⁸. W tym samym roku zawodniczki Grażyny wystartowały w trójboju lekkoatletycznym w Królewskiej Hucie (Chorzów). Trójbój składał się z biegu 100 m, skoku wzwyż i rzutu oszczepem. Zwycięstwo odniosła A. Hulanicka, przed S. Walasiewicz.

W dniach 6–8 września 1930 r. na Letnim Stadionie w Pradze odbyły się III Światowe Igrzyska Kobiet z udziałem 214 zawodniczek z 17 państw. Polska reprezentacja zajęła w ogólnej punktacji drugą lokatę. W dużym stopniu dzięki zasługom Walasiewicz. Zajęła ona pierwsze miejsca w biegach na dystansach 60 m, 100 m i 200 m oraz trzecie w sztafecie 4x100m, w której startowała też Hulanicka. Walasiewicz brała również udział w IV Światowych Igrzyskach Kobiet 7–11 sierpnia 1934 r w Londynie. Polska reprezentacja zajęła drugie miejsce. Walasiewicz zwyciężyła w biegu na dystansie 60 m, dwukrotnie zajęła drugie miejsce w biegach na dystansach 100 m i 200 m. W latach gdy reprezentowała barwy Grażyny (do 1934), biła rekordy Polski w biegach na dystansach 100 m, 200 m, 800 m i skoku w dal. Była rekordzistką świata w biegach na dystansach 60 m, 100 m, 200 m i startowała w igrzyskach olimpijskich w 1932 r. i 1936 r.⁴⁹ W 1935 r. przeszła do Warszawianki wskutek zamknięcia sekcji lekkoatletycznej przy Grażynie.

Grażynianki były powoływane do reprezentacji Polski na zawody międzynarodowe, S. Walasiewicz 7 razy (w 33 konkurencjach), Hulanicka – 3 (w 9 konkurencjach), Czajkowska – 2 (w 4 konkurencjach), H. Lubecka 1 raz (2 konkurencjach), W. Sadkowska 1 raz (w dwóch konkurencjach). Poza Walasiewicz następujące zawodniczki Grażyny biły rekordy Polski: Wiera Czajkowska na 100 m i 200 m, F. Schabińska na 80 m ppł. A. Taborowicz i Józefa Witkowska w skoku wzwyż, Stefania Paruszewska i Jolanta Henclewska – w rzucie oszczepem⁵⁰.

Sekcja lekkoatletyczna borykała się z coraz większymi problemami od początku lat 30. Zawodniczki kolejno odchodziły do innych klubów, osłabiając jednocześnie sekcję hazeny i gimnastyki. Praktycznie w tych latach sekcja opierała się na Walasiewicz i Hulanickiej. W 1935 r. wymienia się już jedynie sukces Ireny Rapińskiej w mistrzostwach okręgu kieleckiego w rzucie dyskiem i rzutu dyskiem i pchnięciu kuli w hali CIWF. Mimo tych wydarzeń treningi lekkoatletyczne w Grażynie były prowadzone do wybuchu II wojny światowej. Po wojnie Gniazdo nie odrodziło się.

⁴⁸ Zob. S. Paruszewska, *Wielkie międzynarodowe zawody Sokolic*, „Start”, 1929, nr 14.

⁴⁹ Zob. M. Rotkiewicz *Pionierska działalność w międzynarodowej organizacji sportowej kobiet*, „Kobieta i Sport” 2002, nr 3, s. 33–34.

⁵⁰ *40 lat polskiej atletyki w cyfrach 1919–1960 PZLA*, Warszawa 1960.

Do wybijających się zawodniczek „Grażyny” należały: Felicja Schabińska, późniejsza olimpijka z 1932 r.⁵¹ oraz z amerykańskim paszportem Stanisława Walasiewicz, medalistka igrzysk olimpijskich w Los Angeles w 1932 r. i w Berlinie w 1936 r. na 100 m. Wychowanka amerykańskiego „Sokoła” była barwną postacią i przez całe życie wzorem patriotycznego działania⁵².

⁵¹ Felicja Schabińska-Friedrich (1909–1996), ur. w Warszawie. W latach 1925–1927 należała do Sokoła Grażyna w Warszawie, potem była w Legii (1927–1931) i AZS Warszawa (1932–1933). Uczestniczka III Kobięcych Igrzysk Światowych w 1930 r. w Pradze – gdzie zdobyła 3. miejsce w sztafecie 4x100 m, i igrzysk olimpijskich w 1932 r. w Los Angeles w biegu na 80 m ppł. 8-krotna reprezentantka Polski w meczach międzynarodowych (1927–1932), 9-krotna rekordzistka Polski. Po ukończeniu pensji Kazimierzy Kochanowskiej w Warszawie pracowała w Polskiej Akcyjnej Spółce Telefonicznej jako telefonistka. W 1936 r. wyszła za wybitnego szermierza – olimpijczyka Tadeusza Fredricha (mieli dwie córki – Irenę i Annę). W listopadzie 1944 r. wyjechała z mężem do Krakowa, gdzie mieszkała aż do śmierci. B. Tuszyński, H. Kurzyński, *Od Chamonix i Paryż do Vancouver. Leksykon olimpijczyków polskich 1924–2010*, Warszawa 2011, s. 471.

⁵² Stanisława Walasiewicz-Olson (1911–1980), znana w USA jako Stella Walsh. Jedna z najszybszych sprinterek w latach 30. XX wieku. Złota (Los Angeles 1932) i srebrna (Berlin 1936) medalistka olimpijska w biegu na 100 m. Zdobywczyni 2 złotych i 2 srebrnych medali na mistrzostwach Europy oraz 24 tytułów mistrzyni Polski w lekkiej atletyce. 9 razy ustanawiała rekordy świata na różnych dystansach sprinterskich, doprowadzając je do następujących rezultatów: 60 m – 7,3; 100 m – 11,6; 200 m – 23,6. Była wszechstronna – skutecznie rywalizowała w biegach na 400 m i 80 m ppł. w skoku w dal, skoku wzwyż, a także w rzucie dyskiem i oszczepem. Emigrowała w 1912 r., jako roczne dziecko, wraz z rodzicami do USA. Ojciec jej był robotnikiem w miejscowej stalowni, sama Stanisława, ze względu na złe warunki finansowe rodziny, podjęła pracę jako kilkunastoletnia dziewczyna w przedsiębiorstwie kolejowym (New York Central Railroad), godząc naukę z pracą zarobkową. Początkowo uprawiała baseball i koszykówkę, ale gdy odkryto jej talent sprinterski, została zgłoszona do zawodów lekkoatletycznych organizowanych przez gazetę „Cleveland Press” pod hasłem „Szukamy olimpijczyków” przed igrzyskami w Amsterdamie (po raz pierwszy do programu włączono pięć konkurencji kobiecych). Jako 16-latką została zakwalifikowana jako zawodniczka rezerwowa do reprezentacyjnej sztafety USA 4x100 m, jednak na igrzyska nie wyjechała, bowiem nie miała amerykańskiego obywatelstwa (obywatelstwo USA przyznawano osobom pełnoletnim, czyli mającym 21 lat). Zaintrygowana złotym medalem Konopackiej na tych igrzyskach postanowiła odwiedzić ojczyznę jej przodków. Wstąpiła do T.G. „Sokół” (Polish Falcons) w Cleveland (w tym mieście jest dziś centrum sportowe nazwane jej imieniem). Jako jego członkini wzięła udział w Walnym Zlocie Sokolstwa Polskiego w Syracuse (1928), w następnym roku przyjechała do Polski, żeby wziąć udział we Wszechsłowiańskim Zlocie Sokolstwa zorganizowanego w ramach Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu. W kraju szybko zorientowano się, jakie korzyści przyniesie polskiemu sportowi i za namową PZLA wstąpiła do warszawskiego Gniazda V Grażyna, który to klub reprezentowała w latach 1929–1934. Później zawodniczka KS Warszawianki (1935–1939). Start w III Kobięcych Igrzyskach Światowych w Pradze w 1930 r. przyniósł jej awans do elity lekkoatletek świata. O jej wyborze reprezentacji olimpijskiej na igrzyska w 1932 r. zdecydował właściwie przypadek. Walasiewicz w okresie kryzysu gospodarczego została bez pracy. Ewentualnie mogła zostać zatrudniona w Cleveland Recreation Department, co dawało status zawodowego pracownika wychowania fizycznego i wówczas było traktowane jako porzucenie statusu amatora AAU i groziło niemożnością udziału w igrzyskach w reprezentacji USA. Polski konsul w Los Angeles wykazał się odpowiednim refleksem, na 24 godziny przed otrzymaniem obywatelstwa amerykańskiego zaproponował jej pracę w konsulacie i Polski paszport (obywatelstwo amerykańskie przyjęła dopiero w 1947 r.). W ten sposób stała się silnym punktem polskiej reprezentacji lekkoatletycznej praktycznie do 1946 r. (mistrzostwa

Gimnastyczki Grażyny rywalizowały również w gimnastyce po raz pierwszy w 1926 r. Były to pierwsze zawody kobiece w tej dyscyplinie sportu. Grażyna miała cztery duże zespoły uprawiające gimnastykę. Wystawiła 16-osobową drużynę (przeważały w niej lekkoatletki), w której były m.in. Schabińska, Czajkowska, Żłotnicka, Mierkisówna, Zaleska, Rafianka. Zawody wygrała Hanclewska, zdobywając 507 punktów na 600 możliwych⁵³.

Grażyna rywalizowała także w rozgrywkach o mistrzostwo Polski w hazenie. W 1927 r. zajęła IV miejsce, przegrywając mecz o medal brązowy ze „Skrą”. Udział w mistrzostwach Polski brały corocznie i były w czołówce tej gry przez wiele lat. Dramatyczny miał przebieg meczu w Łodzi z ŁKS, który nieznacznie przegrały. Publiczność w czasie tego meczu zachowywała się skandalicznie, obrażając Grażyniaki. Zarząd złożył protest, ale nie został uznany i ŁKS zdobył mistrzostwo Polski.

Od 1925 r. Grażyna wprowadziła dla swoich dziewcząt lekcje pływania na plaży miejskiej nad Wisłą. Zajęcia te miały charakter wyłącznie rekreacyjny. Zimą działała sekcja narciarska i łyżwiarska, wyłącznie w celach rekreacyjnych na organizowanych obozach w Zakopanem i w Zwardoniu. Sekcja krajoznawstwa organizowała dla swoich członkiń liczne wycieczki do miejscowości podwarszawskich lub dalszych miejscowości, często w programie których był publiczny pokaz gimnastyczny⁵⁴.

Sukcesy w pracy nad podniesieniem sprawności fizycznej dziewcząt zostały dostrzeżone przez władze szkolne. W 1928 r. (nie bez wpływu wizytatorki Heleny Mieczysławskiej-Olszewskiej) Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego powierzyło Felicji Tryburskiej utworzenie przy Gnieździe Grażyny I Warszawskiego Międzyszkolnego Koła Sportowego Żeńskiego. Celem koła było przygotowanie młodych dziewcząt do sportu wyczynowego. Zajęcia prowadzili Tryburska i Wejrauch, trzy razy w tygodniu na boisku na Agrykoli. Uczennice uprawiały gimnastykę, lekkoatletykę i gry zespołowe⁵⁵.

Potwierdzeniem pozycji „Grażyny” w sporcie kobiet były zorganizowane w dniu 24 października 1926 r., mocno nagłośnione w prasie, uroczyste obchody dwudziestoletniej działalności. Oprócz nowego ufundowanego sztandaru gniazda wręczanego w kościele Zbawiciela dla „Grażyny”, założycielka gniazda, Helena Kuczalska, sprawująca przez wiele lat funkcję jego naczelniczki, otrzymała honorowe odznaczenie państwowe. Po złożeniu kwiatów pod Grobem Nieznanego Żołnierza

Europy w Oslo). Laureatka Wielkiej Honorowej Nagrody Sportowej w 1932 i 1933 – dorocznego wyróżnienia dla najwybitniejszych sportowców ufundowanej przez PUWFiPW. Czterokrotnie (1930, 1932, 1933 i 1934) wygrywała plebiscyt „PS”. Po zakończeniu kariery była aktywna działaczką Polonii amerykańskiej i PKOl. Poślubiła byłego boksera Harry’ego Neila Olsona. Zginęła tragicznie zastrzelona przez rabusia na parkingu centrum handlowego w Cleveland 4 grudnia 1980. Na podstawie: J. Chelmecki, S. Wilk, *Zarys historii sportu*. Warszawa 2013, s. 310 oraz B. Tuszyński, *Polscy Olimpijczycy XX wieku (1924–202)*, Wrocław 2004, s. 330–332.

⁵³ *Pierwsze zawody gimnastyczne kobiet*, „Stadion” 1926, nr 52, s. 15.

⁵⁴ Zob. W. Fronczakowa, „Grażyna” – pierwszy MKS, „Sport i Wczasy” 1948, nr 72, s. 5.

⁵⁵ Tamże.

główne uroczystości odbyły się w Sali Towarzystwa Łowieckiego. Przypominano z tej okazji o prowadzonych akcjach wojskowych i społecznych w okresie okupacji przez członkinie⁵⁶. Uroczystości uświetniły zawody w dziesięcioboju kobiet, w których zwyciężyła 17-letnia F. Schabińska⁵⁷.

TG „Sokół” w niepodległej Polsce spełniało rolę państwowego związku sportowego w gimnastyce, stąd główny nacisk na rozwój tej dyscypliny w jego szeregach. Do gniazd przywiązujących wielką wagę do działalności sportowej w Warszawie należało Gniazdo I im. Henryka Dąbrowskiego. Było najliczniejsze i najlepiej wyposażone w infrastrukturę do uprawiania wielu dyscyplin sportowych. Znanym zawodnikiem gniazda był kolarz Eugeniusz Krotkiewicz, dwukrotnie startujący w Wyścigu Dookoła Polski w 1928 r. i 1929 r. (zajął XVIII i XII miejsce). W gnieździe zaczynał również karierę Eugeniusz Michalak, jeden z najbardziej znanych polskich kolarzy⁵⁸. Znakomite wyniki odnosiła Marianna Królówna w łucznictwie. W 1930 r. drużyna „Sokoła” (działająca w oparciu o to gniazdo) zdobyła wicemistrzostwo Polski w tej dyscyplinie.

Jednak gniazdo służyło z najlepszych polskich gimnastyków. Tutaj trenowali Teodor Dołowy, Mistrz Polski w ćwiczeniach na drążku, Wincenty Pietrzykowski, mistrz Polski w ćwiczeniach wolnych. Członkiem gniazda był czołowy gimnastyk Polski Edmund Kosman (1911–1990). Będąc uczniem gimnazjum im. S. Staszica w Warszawie, zapisał się w 1925 r. do „Sokoła”. Po kilku latach treningów w 1929 r. na mistrzostwach Polski w Poznaniu zajął 7. lokatę, kwalifikując się do kadry narodowej, a rok później już pierwsze miejsce na międzynarodowych zawodach w Jugosławii. Kolejne jego starty krajowe i zagraniczne: Belgrad 1930, Praga 1932, Budapeszt 1934 i Berlin 1936 r. Przygotowywał się do igrzysk olimpijskich w Berlinie, ale polski zespół męski nie zdołał się zakwalifikować. E. Kosman był jednak w Berlinie na igrzyskach jako trener naszej reprezentacji kobiecej. Lata 1937–1938 to najlepszy okres w jego karierze sportowej. W tym czasie zdobył dwukrotnie tytuły mistrza kraju w wieloboju gimnastycznym. Był również wybitnym metodykiem i instruktorem gimnastyki⁵⁹.

⁵⁶ J.M., *Dwudziestolecie gniazda „Grażyna” w Warszawie*, „Przewodnik Gimnastyczny „Sokół” 1926, nr 23.

⁵⁷ Zob. K. Musiałówna, *Pierwszy dziesięciobój kobiecy*, „Stadion” 1926, nr 44, s. 6.

⁵⁸ Zob. S. Tuszyński, *Złota księga kolarstwa polskiego*. Warszawa 1995, s. 140.

⁵⁹ E. Kosman przodownikiem gimnastyki został w wieku 16 lat, a w 1930 r. instruktorem gimnastyki. Po ukończeniu szkoły im. M. Tyrśa w Pradze został dyplomowanym instruktorem gimnastyki. W latach 1930–1938 był członkiem Rady Pedagogiczno-Szkoleniowej TG „Sokół” w Warszawie. Studiując od 1937 r. na AWF w Warszawie, równoległe prowadził na uczelni, jako wybitny specjalista, zajęcia ze studentami z zakresu gimnastyki. Po wojnie E. Kosman należał do organizatorów Polskiego Związku Gimnastycznego. Od 1950 do 1963 r. pełnił funkcję prezesa, początkowo sekcji gimnastycznej GKKE, a od 1957 r., Polskiego Związku Gimnastycznego. Za jego kadencji polska gimnastyka uzyskała największe sukcesy międzynarodowe. W latach 1950–1956 został powołany na stanowisko rektora AWF Warszawa, a w późniejszych latach był dziekanem i prorektorem tej uczelni. W 1950 r. objął stanowisko redaktora naczelnego miesięcznika „Kultura Fizyczna”, które piastował przez następne 26 lat. Był powoływany na wiele wysokich stanowisk

Wysoki poziom gimnastyki sportowej reprezentowało Gniazdo IV im. Czwartaków działające przy WTC na Dynasach. Trenowała w nim Wisława Noskiewicz-Kaczmarczyk (1911–1991). W 1929 r. wstąpiła do TG „Sokół” (do II, a później IV Gniazda) i rozpoczęła systematyczne treningi gimnastyczne. W latach 1935–1939 przypadają jej największe sukcesy sportowe. Należała do czołówki polskich gimnastyczek. W 1936 r. wzięła udział w Igrzyskach XI Olimpiady w Berlinie, zajmując w drużynowym wieloboju gimnastycznym szóste miejsce z łączną notą 470,30 punktów, a indywidualnie 32. pozycję. Polki z jej udziałem zajęły szóstą lokatę w ćwiczeniach zespołowych z przybarami. W. Noskiewicz startowała też na XI Mistrzostwach Gimnastycznych Świata w Pradze w 1938 r., gdzie z drużyną zajęła trzecie miejsce, a indywidualnie była 19. Studiowała w CIWF, którego absolwentką została w 1934 r. Zdobyła unikalne umiejętności instruktorskie w gimnastyce. W okresie okupacji była członkinią Armii Krajowej o pseudonimie „Wisła”, w czasie powstania warszawskiego sanitariuszka przy VII Zgrupowaniu „Ruczaj”. Po wojnie była trenerem gimnastyki I klasy i sędzią międzynarodowym. W latach 1947–1954 pracowała na AWF w Warszawie w Zakładzie Teorii i Metodyki Gimnastyki. Za pionierską i aktywną działalność w gimnastyce artystycznej nazywano ją „Matką gimnastyki artystycznej w Polsce”. Od 1988 r. działała w Komitecie założycielskim „Sokoła” i została współzałożycielką reaktywowanego 10 stycznia 1989 r. w Warszawie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół-Macierz” i wiceprezeską jego zarządu. W 1990 r. została naczelniczką powstałego Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Polsce. W latach 1989–1990 prowadziła działalność z sokołętami Szkoły Podstawowej nr 194 przy ul. Filareckiej nr 2⁶⁰.

Cała jej rodzina była związana z „Sokołem”. Jej ojciec Karol Noskiewicz (1871–1944) należał do pionierów ruchu gimnastycznego w Warszawie, był inicjatorem i pierwszym naczelnikiem TG „Sokół” w Królestwie Polskim, naczelnikiem Dzielniczy Mazowieckiej (od 1932 r.), autorem licznych książek i artykułów metodycznych. Zginął w powstaniu warszawskim.

Jej brat Zbigniew Noskiewicz (1908–1939) na wiadomość o powołaniu w stolicy uczelni sportowej przerwał studia prawnicze i wstąpił do CIWF, który ukończył w 1931 r. W latach 1922–1939 uprawiał wyczynowo gimnastykę sportową w Gnieździe IV oraz w latach 1925–1939 łyżwiarstwo figurowe w WTŁ. Uczestniczył w licznych pokazach gimnastycznych – krajowych i międzynarodowych; m.in. z 18-osobową grupą polskich gimnastyków wystąpił na Igrzyskach IX Olimpiady w 1928 r. w Amsterdamie, demonstrując na specjalnym pokazie lekcje gimnastyki opracowaną i przeprowadzoną przez Jana Fazanowicza. Brał także udział w święcie Francuskiej Federacji Gimnastycznej w Orleanie (1929) oraz w pokazach stu-

w sporcie i sportowej administracji państwowej. L. Jaczynowski, *Edmund Kosman (1911–1990) Słownik biograficzny pracowników CIW i AWF*, t. 4, Warszawa 2005, s. 25.

⁶⁰ Zob. M. Rotkiewicz, K. Winnicka, *Wisława Noskiewicz-Kaczmarczyk (1911–1991)*, [w:] *Słownik biograficzny pracowników CIW i AWF*. T. 1, Warszawa 2000, s. 88–89.

dentów CIWF na Lingiadzie w Sztokholmie i w Święcie Gimnastyki w Helsinkach w 1930 r. Startował także w reprezentacji na międzynarodowych zawodach gimnastycznych w Belgradzie w 1930 r. oraz mistrzostwach świata w gimnastyce w Budapeszcie w 1934 r.

Po 1926 r. ukończył wiele prestiżowych kursów instruktorskich, m.in. w 1927 r. kurs CSOS w Pradze Czeskiej i w 1935 r. międzynarodowy kurs instruktorów gimnastyki w Szkole Gimnastycznej Nielsa Bukha w Ollerup w Danii. Został ranny pod Modlinem w kampanii wrześniowej 1939 r. Przed okupantem ukrywał się pod nazwiskiem Wacław Borzęcki, należał do AK⁶¹.

Zadaniem TG Sokół było objęcie młodzieży opieką i wychowanie jej w duchu ideałów narodowych, sport miał służyć jako atrakcyjny instrument przyciągający ją do jej szeregów. W okresie międzywojennym przełamał dystans do sportu wychynowego, osiągając w nim wiele sukcesów. W Warszawie Sokół osiągnął spektakularne sukcesy o randze międzynarodowej. Było to zasługą Gniazda Grażyny, która odegrała wielką rolę w kształtowaniu się sportu kobiecego na ziemiach polskich. W latach niewoli krzewiła ducha wolności, w czasie wojny stanęła do walki o odzyskanie niepodległości, zaś w okresie międzywojennym stanęła na czele rozwoju sportu kobiet. Była najwszechstronniejszą organizacją sportową tamtych lat, stanowiła wzór do naśladowania.

Wysoki poziom Sokoła warszawskiego osiągnięty w lekkoatletyce i gimnastyce szedł w parze z wysokimi umiejętnościami metodycznymi instruktorów i zawodników. Z jego szeregów wyszło wiele wybitnych metodyczek i metodyków wychowania fizycznego, trenerów i organizatorów sportu po II wojnie światowej.

⁶¹ Zbigniew Noskiewicz do wybuchu wojny pracował jako nauczyciel wychowania fizycznego w znanych gimnazjach Warszawy i wykładał na kursach trenerskich w AWF oraz na kursie instruktorów dla Polaków z Ameryki, zorganizowanym w 1937 r. przez T.G. „Sokół”. Po wyzwoleniu Warszawy początkowo pracował w Kuratorium Okręgu Szkolnego jako instruktor wychowania fizycznego, a potem wizytator. Pod koniec marca 1946 r. został zmobilizowany do służby w Wojsku Polskim na stanowisku kierownika działu personalnego Państwowego Urzędu WF i PW, a 1 czerwca 1947 r. objął stanowisko kierownika Działu Gimnastyki w AWF i komendanta 4-miesięcznych kursów wojskowych. Po zdemobilizowaniu w stopniu podpułkownika w 1953 r. pracował jako trener w ZS „Kolejarz”, potem w „Legii” i prowadził treningi z zawodnikami kadry narodowej. Był inicjatorem powołania 30 marca 1947 r. Polskiego Związku Gimnastycznego i jego pierwszym prezesem. W Polskim Związku Gimnastycznym działał nieprzerwanie do 1962 r., koordynując prace szkoleniowo-trenerskie i sędziowskie. W latach 1963–1973 pracował w PKOl. Był postacią symboliczną, jako odnowiciel ruchu gimnastycznego po II wojnie światowej w Polsce. Godnie zasłużył sobie na miano kontynuatora dzieła swego ojca pisze w jego biografii M. Rotkiewicz (2002), *Zbigniew Noskiewicz (1908–1993)*, [w:] *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 39–42.

Bibliografia

A. Źródła

I. Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie.
Archiwum AWF Warszawa.
Archiwum Państwowe m. st. Warszawy.
Archiwum Muzeum Sportu i Turystyki w Warszawie.
Archiwum Rodzinne Okorskich.

II. Prasa

„Kobieta i Sport”
„Kurier Warszawski”
„Przegląd Sportowy”
„Przewodnik Gimnastyczny Sokół”
„Ruch”
„Sport i Wczasy”
„Stadion”
„Start”
„Wychowanie Sportowe i Wojskowe”

B. Literatura

- Chelmecki J., *Geneza i rozwój Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w miejscowościach podwarszawskich do 1939 r.*, [w:] J. Chelmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpiizmu. Wychowanie fizyczne i sport dzieci wiejskich i w małych miastach*. T. 2, Warszawa 2008.
- Chelmecki J., *National Upbringing In Activity of the „Sokół” Athletic Society in Warsaw in the Years 1905–1939*, [w:] J. Kosiewicz (red.), *Social and cultural aspects of sport*, Warszawa 2007.
- Chelmecki J., Wilk S., *Zarys historii sportu*, Warszawa 2013.
- Cybulska A., *Dzieje „Grażyny” – V żeńskiego gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie (w latach 1905–1939)*. Warszawa 1905, praca magisterska AWF Warszawie. Archiwum AWF w Warszawie.
- 40 lat polskiej atletyki w cyfrach 1919–1960, PZLA, Warszawa 1960.
- T. Drozdek-Małolepsza, *Przyczynek do dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” Dzielnicy Mazowieckiej (1906–1939)*, [w:] W. Cynarski, K. Obodyński, M. Markiewicz (red.), *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Polsce w 135. rocznicę powstania*, Rzeszów 2002.
- T. Drozdek-Małolepsza, *Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Królestwie Polskim w świetle czasopisma „Sokół” (1906–1907)*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie Kultura Fizyczna” 2003, z. 5.
- Дроздек-Малолепша Т., Малолепший Е.: Діяльність гімнастичного товариства «Сокіл» в Польському Королівстві у 1905–1914 роках, „ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ НАУКОВІ СТУДІЇ”, 2014 ВИПУСК 12, с. 60–67.

- Dzereń, J., *Zarys dziejów „Sokoła” w Warszawie w latach 1905–1939*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 8, Gorzów Wlkp. 2008.
- Jacynowski L., *Edmund Kosman (1911–1990)*, [w:] *Słownik biograficzny pracowników CIW i AWF*, t. 4, Warszawa 2005.
- Pawluczuk Z., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Lublinie w latach 1906–1939*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*” Lublin-Polonia vol. LVII, sectio F, 2002.
- Pawluczuk Z., *Historiografia i niektóre elementy rozwojowe Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Dzielnicy Mazowieckiej Związku Towarzystw Gimnastycznych Sokolich w Polsce do 1939 r.*, [w:] J. Cynarski, A. Nowakowski, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005.
- Pawluczuk Z., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” Okręgu Lubelskiego w latach 1905–1939*, „*Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Kultura Fizyczna*” 2005, z. 6.
- Ponczek M., „Sokół” w *Królestwie Polskim i w Rosji (1888–1918)*, [w:] E. Małolepszy, Z. Pawluczuk (red.), *Zarys Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, Częstochowa 2001.
- Rotkiewicz M., *Helena Olszewska (1884–1959)*, [w:] *Słownik biograficzny pracowników CIWF i AWF*, t. T, Warszawa 2000.
- Rotkiewicz M., *Wejrauch Kazimierz Henryk (1901–1947)*, [w:] *Słownik Biograficzny Pracowników CIWF i AWF*, t. 1, Warszawa 2000.
- Rotkiewicz M., Winnicka K., *Wisława Noskiewicz-Kaczmarczyk (1911–1991)*, [w:] *Słownik biograficzny pracowników CIW i AWF*, t. 1, Warszawa 2000.
- Rotkiewicz M., *Zbigniew Noskiewicz (1908–1993)*, [w:] *Słownik biograficzny pracowników CIW i AWF*, t. 3, Warszawa 2002.
- Tuszyński B., Kurzyński H., *Od Chamonix i Paryż do Vancouver. Leksykon olimpijczyków polskich 1924–2010*, Warszawa 2011.
- Tuszyński B., *Polscy Olimpijczycy XX wieku (1924–2002)*, Wrocław 2004.
- Tuszyński S., *Złota księga kolarstwa polskiego*, Warszawa 1995.
- Zaborniak S. *Zarys początków działalności Polskiego Związku Lekkiej Atletyki (1919–1939)*. [w:] S. Zaborniak (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005.
- Zaborniak S., *Lekkoatletyka w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w latach 1919–1939*, Rzeszów 2005.

Abstract

Sport in national education conducted by the Gymnastic Society “Sokół” in Warsaw in the period between the World Wars

The Sokół Gymnastic Society in Warsaw restarted its activity, interrupted by the First World War, in 1921. The author, on the basis of few preserved documents, found out about activity of fourteen “nests” of the Association in Warsaw in the interwar period. Three of them belonged to clubs on the highest national level. The 5th nest “Grażyna” had the strongest track and field section in the country. The 1st general Henryk Dąbrowski’s nest and the

4th Czwartak's nest were outstanding in sports gymnastics. They were places where famous sportswomen and sportsmen, participants of the Olympic Games and of the most important sports competitions and gymnastic shows in interwar Europe, grew up.

Keywords: Gymnastic Society „Sokół”, history of sport, sport in Warsaw